

ИСТОРИЧЕСКАТА НАУКА В БЪЛГАРИЯ – СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

Материали от Кръгла маса по повод
Анкетното проучване „Историци за историята“,
проведена на 23–24 ноември 2005 г.
в Института по история при БАН, София

Съставителство и научна редакция:
Антоанета Запрянова, Благовест
Нягулов, Илияна Марчева

Институт по история при БАН
София, 2006

© Албена Танева, Антоанета Запрянова, Антония Колева, Благовест Нягулов, Борислав Градинаров, Васил Пенчев, Васил Проданов, Вера Бонева, Върбан Тодоров, Галя Вълчинова, Георги Марков, Давид Нинков, Евгения Калинова, Иван Кацарски, Ивелина Иванова, Игнат Минков, Илия Тодев, Илияна Марчева, Искра Арсенова, Искра Баева, Мюмюн Тахир, Наталия Христова, Николай Поппетров, Петко Ст. Петков, Румяна Прешленова, Щелиян Д. Щерионов – автори, 2006

ISBN-10: 954-90552-9-9

ISBN-13: 978-954-90552-9-0

Съдържание

Pro domo sua / 7

Теоретични акценти

Георги Марков. За философското осмисляне на историята / 43

Васил Проданов. Дискусиите за обективността и истината в историческото познание / 49

Антония Колева. За местата на теорията на историописа / 66

Иван Кацарски. Българските исторически изследвания – проблеми, методология, ценностни предпоставки / 75

Борислав Градинаров. Неслучайният характер на „случайните“ събития в историята / 83

Искра Арсенова. Основни тенденции в развитието на обществените науки на съвременния етап / 93

Опитът на „другите“

Васил Пенчев. Противофактовите исторически изследвания / 103

Ивелина Иванова. Тодор Христов. Мишел дьо Серто и проблемът за историческата интерпретация / 114

Галя Вълчинова. Франсоа Артог и „режимите на историчност“ / 122

Историята в преход

Върбан Тодоров, Румяна Прешленова. Балканистиката – вчера, днес, утре / 137

Благовест Нягулов. Националната история в съвременния европейски контекст / 149

Илияна Марчева. Изследванията по социална история на България през XX в. в историографската перспектива на периода 1990–2005 г. / 163

Наталия Христова. Нови подходи в осмислянето на модерната българска култура / 177

- Игнат Минков.* По някои проблеми на изучаването на съвременността от българската етнологика наука / 186
- Антоанета Запрянова.* Новото лице на старите помощни исторически дисциплини / 201

Тематично-хронологични акценти

- Илия Тодев.* Възрожденознанието днес – предизвикателства и възможности за отговор / 209
- Вера Бонева.* В „задния двор“ на съвременната възрожденска историопис / 219
- Щелиян Д. Щерионов.* Историческата демография на българските земи през Възраждането – проблеми и задачи / 226
- Петко Ст. Петков.* Българската историческа наука за отношенията между Православната църква и държавната власт (1878–1912) / 240

Социални измерения на историята

- Искра Баева, Евгения Калинова.* Историческите рефлексии на българския преход / 265
- Николай Поппетров.* Clio ex machina. За публичната употреба на историята в преходно време / 277
- Мюмюн Тахир.* Специфично съдържание на историческото съзнание / 286
- Албена Танева.* Преподаване на история и формиране на нагласи / 294
- Давид Нинов.* Новите информационни технологии – неделима част от модернизацията на историческото знание / 309

ПРОТИВОФАКТОВИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Васил Пенчев*

Това, което прави от една история историческото, никога не може да произлиза само от източниците: изисква се теория на възможната история, така че да може източниците да бъдат въобще накарани да говорят.¹

Следователно ние се нуждаем от теория: една теория на възможната история. Такава теория е имплицитна във всички работи по историография: въпросът е само да се направи експлицитна.²

Непосредственият повод за тази работа е, че не успях да открия нито едно противофактово (или контрафактуално, или контрафактивно) изследване, публикувано в България и отнасящо се до българската история.

1. Историята: наука за фактите или наука за изборите?

Обичайното разбиране за съдържанието на науката история е изложението на времева последователност от исторически факти. Понятието „исторически факти“ наистина не е едно-

* Старши научен сътрудник II степен, доктор по философия, в Института за философски изследвания към БАН. E-mail:vaspench@abc.bg

¹ Kosellek, R. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, Massachusetts, and London, England: The MIT Press, 1985, p. 155.

² Ibidem, 130–131.

значно. В едни случаи под „исторически факти“ се разбират фактите „като фрагмент, дискретна част от историческата действителност“, в други – като познавателно отражение на явленията в структурата на историческите знания. Затова е оправдано за първите явления да се използва понятието „исторически събития“, а за вторите – понятието „историографски факти“³. При това остава смътен критерият за определяне на един факт като исторически. Въз основа на такава хронологична последователност от факти е невъзможно да се правят заключения относно вероятността на бъдещи събития. Историческите факти изпъкват като уникални, което и лежи в основата на разграничението на историята сред идиографичните науки (или науките за духа), за разлика от номотетичните науки, извеждащи закони и закономерности от индуктивно обобщение на релевантните факти: „Опитните науки търсят в познанието на действителното или всеобщото под формата на природен закон, или единичното в исторически определен образ; те разглеждат, от една страна, постоянно ставащата тъждествена в себе си форма, а от друга – еднократното, определено в себе си съдържание на действително случилото се. Едните са науки за закони, а другите са науки за събития. Първите учат онова, което винаги е, вторите това, което веднъж е било. Научното мислене, ако ни е позволено да образуваме нови изкуствени изрази, е в единия случай номотетично, а в другия – идиографично.“⁴

Бродел, Козелек и други разграничават исторически събития от исторически структури, при което първите позволяват историята да е разказ за неповторими и значими събития, докато вторите са описание на някакви обобщени структури⁵: „Прогнозите са възможни само защото в историята има формални структури, които се повтарят, въпреки че тяхното конкретно съдържа-

³ Стоянов, Ж. *Увод в историческото познание*. С.: Парадигма, 2000, с. 184.

⁴ Винделбанд, В. *История и естествознание*. С.: ИК „Св. Иван Рилски“, 2004, 13–14.

⁵ Срв. Козелек, Р. *Непознатото бъдеще и изкуството на прогнозата*. – В: Пластовете на времето. С.: Дом на науките за човека и обществото, 2002, 221–253, 412.

ние е еднократно и за засегнатите то си остава изненадващо.⁶ Въпреки че събитията и структурите са дуални, тяхното съполагане е възможно посредством концепцията за „времените пластове“, обхващащи процеси с различна скорост. „Дори и конкретната история да си остава винаги еднократна, съществуват различни пластове на скоростта на промяна, които трябва теоретично да разграничаваме един от друг, за да сме в състояние да съизмерваме помежду им еднократността и трайността.“⁷

Следвайки този подход, могат да се въведат най-малкото две времена⁸ – на събитията и на структурите⁹.

Според вече скицираната гледна точка може да се предложи следният *методологически девиз за историята: наука не за фактите, а за изборите*; и той може да бъде разгърнат в няколко изходни положения:

1. Водещото философско метапонятие не е това за истина, а за исторически път (съдба). Понятието за исторически път (съдба) предполага равновесие между времето на събитията и времето на структурите.

2. Методологическото изискване за равновесие между двете времена операционализира историческия път (съдбата) като поредица от исторически избори. Изборът е моментът на взаимодействие на времето на събитията с това на структурите. Неговата същност е, че във ветрилото на възможните избори човекът (общността) *тълкува* един като олицетворение на структурата.

Общият вид на една история за изборите, а не за фактите, би бил: описание на реалните и историческите алтернативи и тяхното възприемане от общността; конкретният направен избор и неговото осъществяване, частично осъществяване или неосъществяване като факт под въздействие на съвкупност от фактори. Направеният избор винаги е творческа интерпретация на историчес-

⁶ Пак там, с. 260.

⁷ Пак там. Вж. и: Козелек, Р. *Пластовете на времето*. – Пластовете на времето. С.: Дом на науките за човека и обществото, 2002, 7– 53, 30.

⁸ Срв. със: Савелъева, И., А. Полетаев. *История и време. В поисках утраченного*. М.: „Языки русской культуры“, 1997, с. 73.

⁹ Пак там, 157–158.

ка структура – пробив на „емпиричната вечност“ във времето на събитията.

Един исторически факт (събитие) придобива своя смисъл само по отношение на алтернативните, но никога сам по себе си. Историческите факти не подлежат на обобщение, докато историческите избори могат да бъдат типизирани като дух на времето или на народа, или като народопсихология. Посредством понятието за исторически избор номографичността и идиографичността се примиряват. Съвкупността от избори разкрива някакво *повтарящо се постоянство (номотетичност)*, но всеки избор е *уникално решение и тълкувание* на това постоянство сред реално дадените като възможности алтернативи (*идиографичност*). „Нашата съдба е онова, от което възникват нашите решения.“¹⁰

Въз основа на тази номотетичност са възможни исторически предсказания на основата на индуктивно обобщение на правените досега избори от съответната общност. Те обаче необходимо имат вероятностен (или хипотетичен) характер тъкмо поради неотстранимото присъствие на идиографичността (наред с номотетичността) в понятието за исторически избор.

Хайдегер определя „историческия път“ (Geschick) като онова събитие (Geschehen), което е *общо събитие заедно с други – събитие-заедно (Mitgeschehen)*. „Когато обаче съдбовният Dasein като битие-в-света същностно екзистира като битие-заедно-с другите (Mitsein mit Anderen) неговото събитие е събитие-заедно (Mitgeschehen) и се определя като исторически път“¹¹. Той е основан в съдбата, която е „решителността за изпреварващо себепредоставяне на наличността (das Da) на мига.“¹² С „исторически път“ „ние означаваме събитието на общността, на народа.“¹³ Той не е съставен от съдбите на отделните хора. Напротив те предварително са зададени в битието-един-с-друг (Miteinandersein) и в реши-

¹⁰ Тиллих, П. *Систематическая теология*. Т. 1–2. Москва–Санкт-Петербург, 2000, с. 184.

¹¹ Heidegger, M. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer, 1993, S. 384.

¹² Ibidem, 386.

¹³ Ibidem, 384.

телността за определени възможности, т. е. в крайна сметка в историческия път¹⁴.

Според нас *историческият път представлява съвкупността от историческите избори и следователно е възплъщение на историческата структура, тълкувана от общността при всяко реално случващо се събитие.*

От изложеното вече е ясна тясната връзка между „исторически път“ и „противофактов анализ“¹⁵.

2. Противофактовият анализ

Противофактовият анализ възниква във връзка с анализа на причинността в историята: „а) когато списъкът от причини е представен, историците обикновено настояват за някаква тегловност на относителната важност на тези причини; б) усилията да се претегли относителната важност обикновено включват противофактова спекулация; в) това е главната причина защо такава спекулация се използва в новата икономическа история; г) най-накрая – и най-важно от всичко, – ако претеглянето на относителната важност не произхожда от противофактовата спекулация, *крайно* трудно е да се определи как може да произлезе такова претегляне.“¹⁶

Още моделът на импликацията, понякога представян и като логически модел на причинността, неявно включва идеята за противофактов анализ.

Противофактите могат да се изпозват: 1) за целите на причинния анализ; 2) като насока на историческия път (съдбата), *представени в качеството на хипотетични факти* или неосъ-

¹⁴ В превода на *Geschick* като „исторически път“ се следва руският превод на В. Бибихин: Хайдеггер, М. *Бытие и время* (прев. на В. Бибихин). М.: „Ad Marginem“, 1997, с. 384.

¹⁵ Срв. и със: Савельева, И., А. Полетаев. Цит. съч., с. 159.

¹⁶ McClelland, P. *Causal Explanation and Model Building in History, Economics and the New Economic History*. Ithaka and London: Cornell University Press, 1975, p. 147.

ществени избори¹⁷. Историческият път криволичи, непрекъснато и по разнообразен начин отклонявайки се от общата си посока. Съотнасянето на факта и противофакта е съотнасяне на действително случилото се с общата насока на историческия път, обикновено по-добре представима не чрез действително случилото се, а чрез противофакт.

„Противофактите влизат в историческия анализ и в ежеднезната реч поне по два различни начина. Първият се отнася до причинния анализ на факт, където противофактовите твърдения са използвани да подразделят важността на отделен причинен фактор, който наистина е въздействал на разглежданата ситуация. ... Вторият тип на противофактова спекулация е трудно да се обобщи иначе, освен да се каже, че тя не се асоциира с причинния анализ на факт. Често използвана процедура е ментално да се добави (а не да се извади) отделен причинен фактор и да се спекулира относно влиянието, което ментално добавеният фактор би могъл да има.“¹⁸

¹⁷ На тези два начина за използване на противофактите в историческия анализ съответстват две психологически функции, които те могат да изпълняват в психиката на индивида: „Изследванията, които сме описали, се основават на допускането за поне две концептуално различни функции, на които може да служи контрафактуалното мислене. Първо, такива могат да обслужват една подготвителна функция, т. е. да осветлят начините, по които индивидите могат да се подготвят за бъдещето и съответно да подобрят своята съдба в бъдеще. Манипулирайки алтернативите за минали действия, индивидите могат да изследват и да стигнат до разбиране както на минали грешки, така и на минали успехи, синтезирайки ги в предписания, които могат да улеснят успеха в бъдеще [...]. Механизмът, който лежи в основата на тази функция, се основава на причинната информация, съдържаща се в контрафактуалните пропозиции. Контрафактуалните условия са съществено причинни съждения.“ (Roese, N., J. Olson. *Counterfactual Thinking: A Critical Overview*. – In: *What Might have Been: The Social Psychology of Counterfactual Thinking* N. Roese, J. Olson (eds.). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1995, 169–197, 170–171). „Контрафактуалните мисли могат също така да служат на афективната функция, т. е. те могат при определени обстоятелства да бъдат използвани да накарат индивидите да се чувстват по-добре“ (p. 171).

¹⁸ McClelland, P. Op. cit., p. 149.

Противофактовото мислене може да се обсъжда във философски, психологически и социалнопсихологически план¹⁹.

Във *философски план*:

„Модерното философско третиране на модалната природа на реалността допуска известно разглеждане на *всички* възможни светове. Вътре в това поле изучаването на противофактите заема една по-тясно определена област.“²⁰ Същевременно противофактовата проблематика задава възможността за разглеждане не само на възможни светове, но и на *възможни времена*.

„Всички проявления на първичността на възможните светове се основава на контрафактичността на използването на езика.“²¹ Разглеждането на модална времевост (респ. възможни времена) позволява в езика да се потърсят своеобразани – даже философски – обобщения на неговата контрафактичност, друг вид хипотетичност или особени времеви модуси, за които липсва граматична или семантична изразимост, но които могат да се разкрият при изследване на символността (конотационността и контекстуалността) на даден текст.

Контрафактичността навежда на известна аналогия с т. нар. копенхагенска интерпретация на квантовата механика: действителният свят да се разглежда като „сноп“ или „пакет“ от много близки, почти тъждествени възможни светове. „Типично по-скоро, един противофакт постулира възможен свят, който е въображаемо много близо до реалния свят, съдържайки много малко (или само една) черта, която го отличава от този свят.“²² На тази аналогия съответстват семантични и психологически факти на „почти случилото се“, за които съобщава Д. Канеман:

¹⁹ Roese, N., J. Olson. *Functions of Counterfactual Thinking: A Critical Overview*. – In: *What Might have Been: The Social Psychology of Counterfactual Thinking*. N. Roese, J. Olson (eds.). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1995, 1–55, 2–6.

²⁰ Ibidem, p. 3.

²¹ Целищев, В. *Философские проблемы семантики возможных миров*. Новосибирск: „Наука“, 1977, с. 33.

²² Roese, N., J. Olson. *Functions of Counterfactual Thinking: A Critical Overview...*, p. 3.

„Преди няколко години Карол Варей и аз изследвахме явление, което изглежда по-тясно свързано с причинното възприятие, отколкото с причинния извод: впечатлението, че има или е имало тенденция (propensity) да се случи едно събитие. Изучавахме това понятие за тенденция чрез изследване на условията, при които би било уместно да се каже, че едно събитие почти се е случило – или почти не се е случило [...]. Наричаме тези случаи близки (close) контрафактуали. Във всеки от тези примери една силна тенденция за контрафактуален изход е съществувала не много преди действителния изход, който се е осъществил.“²³

Противофактите поставят въпроса и с каква концепция за истината следва да се работи, за да може да се оцени тяхната истинност: „Оценката на истинността на противофактовите твърдения не може да се извърши по правилата на логиката; в допълнение трябва да се постулират изначално психологически принципи на постулиране.“²⁴ Марк обсъжда връзката между „метафорична истина“ и „контрафактуална истина“²⁵.

Въпросът за истината при контрафактуалните твърдения навежда на необходимостта от изследване на *психологическите и социалнопсихологически ограничения* за тяхното използване: „Има психологически правила, които ограничават съображенията на хората за това, кои събития или условия да се променят в ума. Ние използваме термина противофактови ограничения, за да се отнесем до тези правила.“²⁶

Според същите автори, въпреки че „противофактовото мислене може да бъде разгледано като тип фантазия“²⁷, то е

²³ Kahneman, D. *Varieties of Counterfactual Thinking*. – In: *What Might Have Been: The Social Psychology of Counterfactual Thinking*. N. Roese, J. Olson (eds.). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1995, 375–396, p. 382.

²⁴ Roese, N., J. Olson. *Functions of Counterfactual Thinking: A Critical Overview*..., p. 3.

²⁵ Mark, L. *Counterfactual Truth and Metaphor Truth: a Cognitive Analysis*. Birmingham: University of Birmingham, 2002, 23–27.

²⁶ Seelaw, E., P. Seelaw, G. Wells, P. Windschiff. *Counterfactual Constraints*. – In: *What Might Have Been: The Social Psychology of Counterfactual Thinking*. N. Roese, J. Olson (eds.). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1995, 57–79, 59–60.

²⁷ *Ibidem*, p. 60.

„строго ограничено от човешкото знание за законите, които управляват околния свят. Оттук нашата първа категория, съставена от ограниченията на природните закони, включва човешкото разбиране за природните закони.“²⁸ Другите два типа са: „ограничения на наличността“²⁹ и „целови ограничения“³⁰.

От гледна точка на настоящата работа, разбира се, най-съществено – макар и обусловено от философското, логическото, психологическото и социалнопсихологическото обсъждане – е използването им в *исторически изследвания*.

3. Противофактов анализ и исторически път

Тетлок и Белкин³¹ посочват пет типа „стил“ на противофактово обосноваване и използване в историческите изследвания.

1. *Идиографично*, което има облика на case-study. Смисълът в този случай е неопределеността на историческия процес и колко лесно той би могъл да се развие иначе. С това се подчертава неговата уникалност и „способност“ да фаворизира случайността, неговата „нелинейност“ (в термините на теорията на хаоса): малки разлики да имат колосални последствия, а големи – никакви.

2. *Номотетично*, което пък напротив, прилага теоретични или емпирични обобщения към строго определени условия-предпоставки. В този случай интенцията е обратната: да се покаже как детерминистични закони действат „зад гърба“ на историческите актори и съвременните на събитията анализатори.

3. Обединено *идиографично-номотетично*, при което историята придобива теоретично оформен облик: „случаен израз“ (идиографичност) на „общии закономерности“ (номотетичност).

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem, p. 61.

³⁰ Ibidem, p. 62.

³¹ Tetlock, P. A. Belkin. *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*. – In: *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*. P. Tetlock, A. Belkin (eds.). Princeton: University Press, 1996, 6–16.

4. *Компютърна симулация* на противофакти, чиято цел е да покаже скрити логически противоречия и празнини във формалните теоретични аргументи, като историята се проиграва повторно чрез въпросната компютърна симулация при малко променени изходни условия.

5. *Мислени експерименти* на противофакти, чиято цел е преди всичко разкриването на скрити психологически противоречия и празнини в аргументацията.

Същите автори³² посочват шест критерия за преценка на противофактови аргументи:

1. *Яснота* – очертаване на зависимите и независимите променливи: какви хипотетични предпоставки до какви хипотетични следствия ще доведат.

2. *Логическа съгласуваност* – липса на логически противоречия при промяната на предпоставки: те и техните следствия се съгласуват с останалите предпоставки.

3. *Историческа съгласуваност* – да се определят предпоставки, които водят до промяна на колкото може по-малко добре установени исторически факти.

4. *Теоретична съгласуваност* – доколко принципите, свързващи хипотетичните предпоставки и следствия, се съгласуват с „добре-установените“ теоретични обобщения.

5. *Статистическа съгласуваност* – същото относно „добре-установените“ статистически обобщения.

6. *Проектируемост* – доколко хипотетичните предпоставки и следствия биха се съгласували с останалите условия в реалния свят.

Тетлок и Белкин³³ посочват две групи – когнитивни и мотивационни – психологически пристрастия, рефлексията върху които е необходимо условие за по-голяма обективност на противофактовите изследвания. Когнитивните пристрастия се изразяват в това, *какво да се променя и кои сценарии* на контрафактуално развитие *да се предпочетат*. Мотивационните пристрастия се изразяват в: 1) необходимостта от предсказуемост и контролируемост; 2) да се

³² Ibidem, 16–32.

³³ Ibidem, 32–37.

избягват упреци и да се увеличава доверието; 3) потребност от утеха и импулс; 4) нужда от когнитивна съгласуваност.

С оглед на съпоставянето на противofактите с историческия път, много плодотворна е „аналогията между клетъчни автомати и исторически процес“³⁴.

В заключение бих предложил една хипотеза за причината за отсъствието на противofактови изследвания в българската историография.

Донякъде – макар и може би само като външен изглед – противofактовите изследвания имат характера на спекулация и следователно би трябвало да навлезат от философията на историята. Но връзките между историци и философи на историята в България не са достатъчно тесни – щастливо изключение от което е настоящата Кръгла маса, – а и самите философи на историята все още почти не се занимаваме с противofактовата проблематика.

³⁴ Fearon, J. *Exploring an Analogy between Cellular Automata and Historical Processes*. – In: *Counterfactual thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*. P. Tetlock, A. Belkin (eds.). Princeton: University Press, 1996, 39–67.